

NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a

Pero Morača

Narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini do osnivačkog zasjedanja ZAVNOBiH-a imao je izuzetno dinamičan razvitak. U protekle dvije i po godine oslobodilačkog i revolucionarnog rata zbile su se na njenom tlu duboke društveno-političke promjene koje su mogle biti solidna osnova jednog zaista novog pravca njenog kasnijeg razvitka, čije su smjernice postavljene na osnivačkom skupu ZAVNOBiH-a i na II zasjedanju AVNOJ-a.

Naše poznavanje dalje i pogotovo bliže prošlosti BiH, o čemu smo saslušali i na ovom skupu više referata, upućuje na zaključak da su se u ovoj pokrajini klasne i druge društvene protivrječnosti, karakteristične za šire državne zajednice u čijim se okvirima BiH nalazila, manifestovale intenzivnije i kompleksnije no u ma kom drugom dijelu tih zajednica. Otud izvori onih specifika kojima je obilovao NOP na tlu BiH, osobito u prvim etapama njegovog razvitka. Da bismo što reljefnije prikazali stepen razvitka NOP-a u vrijeme osnivačkog sastanka ZAVNOBiH-a, neophodno je, bar u najkraćim potezima, izložiti najznačajnije karakteristike toga razvitka u prethodnim etapama.

Za NOP u BiH u 1941. godini bili su na prvom mjestu karakteristični ustanci srpskog naroda. Već u takvom početku NOP-a, ako samo do izvjesnog stepena izuzmemo neke oblasti Hrvatske, izražena je značajna specifika BiH u poređenju sa svim drugim jugoslovenskim zemljama. Dok su se u drugim našim zemljama već u periodu priprema i početka ustanka u unutrašnjim društveno-političkim odnosima neposrednije manifestovali klasni sukobi i klasni prilazi problemu oslobodilačke borbe, dotle su na tlu BiH nacionalni i vjerski odnosi i kriterijumi bili toliko predominantni da su gotovo zamagljivali stvarnu suštinu društvenih odnosa, pa i ciljeve samog ustanka. Treba se, naime, podsjetiti sljedećih faktora: prvo, ustanci srpskog naroda u BiH bili su prevashodno usmjereni protiv NDH sa snažno izraženim antihrvatskim i antimuslimanskim raspoloženjima i, drugo, hrvatske i muslimanske mase u BiH stajale su po strani, više orijentisane prema NDH, nego prema NOP-u. U tome se najsnažnije ispoljila gruba istorijska stvarnost, kao posljedica

decenija pa i vijekova prethodnog razvitka. Pred malobrojnom komunističkom avangardom nalazili su se zadaci koji su zahtijevali dugotrajnu i upornu borbu. Ma koliko bio istinit i jedino mogući njen koncept društvenog razvitka, nasljeđa prošlosti i ukorijenjena shvatanja bile su prepreke koje su se u pojedinim trenucima činile nesavladivim.

Praksa je ubrzo pokazala da se KP morala boriti na dva fronta — i za ustanke srpskog naroda, za srpske ustaničke mase i postepeno prevođenje muslimanskih i hrvatskih masa na pozicije NOP-a. Bratoubilačka borba nije bila samo prisutna opasnost već su međusobni sukobi, pa i bratoubilački pokolji uzeli takve razmjere da su predstavljali najveću opasnost.

Zbog toga je kriza NOP-a, nastala u jesen 1941, bila izuzetno opasna i sa veoma teškim i dugoročnim negativnim posljedicama. Klasni sukob koji je u to vrijeme počeo u okvirima oslobodilačke borbe u cijeloj Jugoslaviji ponovo se na osoben način manifestovao u BiH, jer su tu vjerski i nacionalni faktori bili daleko neposrednije prisutni u diferencijaciji srpskih ustaničkih masa. Na toj su osnovi snage starog poretka jačale uticaj među ustanicima, stvarali svoje vojne formacije i svoja politička uporišta u srpskim krajevima.

Kakav je bio uticaj tih faktora, najbolje se vidi po rezultatima razvitka do sredine 1942. godine. Okupator je i u BiH u četničkom pokretu našao značajnog saveznika. Taj je pokret u onakvoj konstelaciji kakva je u nas bila u jesen 1941. godine prešao u ofanzivu, koja je u nekim krajevima donijela teške gubitke NOP-u, ponegdje takve da su davali utisak njegovog poraza. Pod uticajem četništva, mnoge ustaničke formacije nisu bile sposobne za borbu protiv okupatora, a mnogim ustanicima bila je bliža ideja kompromisa sa okupacionim trupama, nego aktivna borba, bliža antihrvatska i anti-muslimanska pozicija od koncepcije bratstva i zajedničke borbe.

S druge strane, naponi KP da oko NOP-a okupi muslimanske i hrvatske mase nisu dali takve rezultate koji bi znatnije mijenjali postojeće odnose. Ustanak, uspjesi ustanika i politički rad KPJ vršili su u tom pravcu pozitivan uticaj, ali su u isto vrijeme pojave bratoubilačke borbe i četnička akcija išli u prilog NDH, njenoj djelomičnoj mobilizaciji tih masa. To se osobito ogledalo u stvaranju i jačanju ustaške milicije po naseljima koja se često borila protiv partizanskih snaga sa izuzetnim fanatizmom.

Na taj je način situacija u BiH poslije prve godine NOP-a bila još ozbiljnije opterećena svim onim teškoćama koje su se formirale na tlu naslijeđenih problema i protivvrječnosti. Istina, društveno-politički odnosi bili su u osnovi raščišćeni, jer su se sve vodeće političke snage već jasno eksponirale. Ali se bitka za mase nastavljala i predstojao je dug put da bude riješena u korist NOP-a. Vrijeme kad su postojale prostrane oslobođene teritorije i masovne ustaničke formacije bilo je prošlo. S te tačke gledišta, NOP je pretrpio zaista teške udarce. Hercegovina, istočna i centralna Bosna i dio Bosanske krajine reokupirane su, a vlast u njima privremeno konsolidovana udruženim naporima okupatora, NDH i četnika D. Mihailovića. I sama KP je pretrpjela teške gubitke, a neke njene oblasne i više mjesnih organizacija dezorganizovane i razbijene.

U analizi konkretnih uslova koji su omogućili konačnu stabilizaciju NOP-a u BiH i njegove uspjehe u sljedećoj etapi, mislim da posebno treba istaći sljedeća tri faktora.

Prvo: stabilizaciju i uspjehe NOP-a u Bosanskoj krajini u proljeće 1942. godine i, šire, stabilizaciju i uspjehe NOP-a u zapadnom dijelu Jugoslavije.

Poznato je da je to bila osnova za odluku o prenošenju težišta NOP-a na taj dio zemlje sredinom 1942. godine.

Drugo: odlukama i mjerama koje su preduzimali CK KPJ i Vrhovni štab, Bihaćka republika razvila se u žarište NOP-a opštejugoslovenskog značaja i razmjera. Ovdje, s vojne tačke gledišta, treba prvenstveno pomenuti rezultate i posljedice pohoda grupe brigada na Bosansku krajinu i ofanzive partizanskih snaga koja se na taj pohod nadovezala i koja je trajala sve do početka 1943. godine. Pobjedama koje su postignute u toj polugodišnjoj ofanzivnoj kampanji ostvareni su oni vojno-politički rezultati koji su manifestovani u Bihaćkoj republici i krunisani osnivačkom skupštinom AVNOJ-a.

Treće: pod uticajem pobjeda NOP-a i, naravno, pobjeda antihitlerovske koalicije, koje su u 1942. godini jasnije otvarale perspektivu sloma fašističkih sila, vidno je pojačan proces orijentacije u širokim narodnim slojevima BiH prema NOP-u. Za razumijevanje toga procesa i činjenice da se razvija u BiH brže u poređenju s nekim drugim oblastima i zemljama, treba posebno ukazati na posljedice ranog angažovanja četničkog pokreta u ratu protiv NOP-a. Poznato je da je D. Mihailović težište svojih napora u drugoj polovini 1942. godine usmjerio ka zapadnoj Bosni i Dalmaciji s ciljem da razbije glavna žarišta NOP-a, da poveže svoje snage sve do Slovenije i da na taj način, poslije uspjeha u Srbiji, Crnoj Gori, istočnoj Bosni i Hercegovini, najzad, nanese poražavajući udarac NOP-u. Takvi ciljevi uticali su na evoluciju taktike četničkog pokreta i na konačno formiranje njegovog karaktera i fizionomije. Naime, za razliku od prethodne etape u kojoj je ovaj pokret, koristeći se okupatorskim ofanzivama, razarao jedinstvo ustaničkih masa propagandom o preuranjenosti borbe, svojom zaštitničkom ulogom naroda pred okupatorom, svojom taktikom »pripremanja borbe za povoljnije uslove« itd., sada je četništvo bilo suočeno sa oružanim snagama i žarištima NOP koji su se stabilizovali ne samo u borbi protiv okupatora već i u otporu razbijačkoj četničkoj akciji, i koje je bilo moguće razbiti samo oružanom silom, samo ratnim naporima u saradnji s okupatorom. Drugim riječima, narodnim masama koje su se u jednom izuzetno teškom trenutku pokolcbale i prihvatile četničku koncepciju odlaganja borbe i spasavanja života i imetka, predstojalo je angažovanje u ratu protiv NOP-a na strani okupatora. Pokazalo se da je četnički pokret mogao u jednom trenutku na parolama demoralizacije i pasivnosti osigurati i znatan uticaj u dijelu srpskog naroda BiH, ali je pokušaj mobilizacije srpskih masa na borbenoj platformi protiv NOP-a neminovno otvorio proces njegovog vlastitog truljenja i raspadanja. U tome je jedan od osnovnih uzroka neuspjeha pomenute Mihailovićeve ofanzive na zapad, poraza njegovih snaga u svim sukobima sa jedinicama NOV, uključujući onaj na Neretvi, marta 1943. i na kraju svođenja njegovog pokreta na oružani odred okupacionih trupa, što je uskoro postalo karakteristično za cijelo područje BiH. To je bilo karakteristično za Bosansku krajinu već na kraju 1942. godine. Prvi porazi četničkih odreda u sukobu s partizanskim snagama u istočnoj Bosni potkraj 1942. godine označili su kraj prividne idile o četničkom gospodstvu i njihovom uticaju na srpski narod u ovoj oblasti. Ovaj se proces sporije razvijao u Hercegovini, jer je u ovoj oblasti sredinom 1942. g. gotovo sasvim prekinut kontinuitet u razvitku NOP-a. KPJ je tu morala da se na prvom mjestu bavi obnovom i konsolidacijom svoje vlastite organizacije. Međutim, kretanje u srpskim masama pod okupacijom i četničkom strahovladom posredno ali dosta uvjerljivo karakterišu neuspjeh Mihailovićevih

komandi da mobilišu brojnije formacije za borbu protiv partizana. Sve intenzivniji rad nekih organizacija KP, narastanje otpora četničkom teroru i mobilizaciji, i stvaranje i dještva prvih partizanskih jedinica u ovom periodu su takođe predznak odlučnijeg ograđivanja naroda od četnika u Hercegovini i srednjoj Bosni.

Saobrazno ovim procesima, u masama srpskog stanovništva osjetnije jačaju uticaj i pozicije NOP-a među Muslimanima i Hrvatima. Pored političkog rada KPJ, prevashodan uticaj u tom pravcu vršio je sam razvitak NOP-a, njegove pobjede i afirmacija njegove revolucionarno-demokratske orijentacije ne samo u opštim aktima već posebno u široko zasnovanoj i sve intenzivnijoj praksi. Krajem 1942. godine, osobito poslije osnivačke skupštine AVNOJ-a, njenih stavova i odluka, NOP se otvoreno diferencirao od vladajućih vrhova Kraljevine Jugoslavije, pružajući garanciju rješavanja socijalnih i nacionalnih problema i korjenitih društveno-političkih preobražaja. Diferenciranje u ustaničkim srpskim masama i jasno odvajanje NOP-a od četničkog pokreta, osobito u pogledu odnosa prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, bio je pri tome faktor od izuzetnog neposrednog uticaja. Afirmacija ideje bratstva naroda u praksi partizanske borbe, nasuprot ustaškom i četničkom teroru i pokoljima srpskog, odnosno muslimanskog i hrvatskog stanovništva, bila je nesumnjivo najznačajnija pretpostavka okretanja ovih masa NOP-u. Osobito značajni rezultati postignuti su u zapadnoj Bosni. Period Bihaćke republike je vrijeme masovnijeg uključivanja Muslimana ove oblasti u NOP, njihovog aktiviranja u organizacijama NO fronta i brojnijeg stupanja u partizanske formacije. Sve su vidniji znaci kolebanja i u redovima muslimanske milicije, tj. onih formacija koje je ustaška vlast stvarala naoružavanjem mještana u cilju otpora oružanim snagama NOP-a. Pokušaj talijanskog okupatora u Hercegovini da formira muslimansku antikomunističku miliciju nije dao značajnije rezultate.

Na taj način do kraja 1942. godine NOP je u BiH dobio svoju pravu fizionomiju, svoju vojnu i društveno-političku orijentaciju i strukturu. Bio je zaustavljen onaj za BiH toliko karakterističan proces diferenciranja u masama na vjerskoj i nacionalnoj osnovi, a NOP se sasvim distancirao od onih snaga koje su bile nosioci bratoubilačkog rata i političkih koncepcija starih vladajućih klasa i građanskih političkih partija. Na političkoj platformi KPJ, NOP je u BiH u tom periodu već bio stvorio snažne i stabilne osnove svoje strukture — čvrsto jezgro oslobodilačke i revolucionarne oružane sile, brojne i u nekim krajevima masovne političke organizacije i narodnooslobodilačke odbore.

Sve je to potvrdio i još snažnije afirmisao razvitak u 1943. godini.

Poznato je da je u 1943. godini teritorija BiH bila poprište najkrupnijih operacija na jugoslovenskom ratištu. Poslije ofanzivnih akcija divizija NOV u centralnoj Bosni krajem 1942. i početkom 1943. godine, u kojima su izvojevane krupne pobjede, uslijedila je okupatorsko-kvislinška operacija »Weiss«, odnosno četvrta neprijateljska ofanziva, u toku koje je Bosanska krajina, zajedno sa susjednim oblastima Hrvatske, bila poprište višenedeljnih, danoćnih i neravnih borbi. U toku tih borbi operativna grupa divizija NOV je preduzela protivofanzivu u okuci Neretve, koja se, poslije bitke za ranjenike, u proljeće 1943. godine razvila u nastupanje kroz Hercegovinu, dio istočne Bosne, Sandžak i Crnu Goru, da bi se završila razbijanjem glavnine četničkih

formacija D. Mihailovića i stvaranjem prostrane oslobođene teritorije u pomenutim krajevima.

Sa stanovišta ocjene stabilnosti NOP-a i jačanja tendencija njegovog sve intenzivnijeg razvitka, koje su vodile ka konačnom prelomu u njegovu korist, od posebnog je značaja istaći dva zaključka vezana za pomenute ratne operacije.

Prvo: u odnosu na prethodne velike okupatorsko-kvislinške ofanzive, u ishodu četvrte ofanzive treba zapaziti jednu novu, veoma značajnu pojavu. Kao i u prethodnim ofanzivama u Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku, istočnoj Bosni i Hercegovini, njemačka komanda je planirala reokupaciju oslobođene teritorije, razbijanje partizanskih snaga i postizanje, u cjelini uzev, takvih rezultata koji treba da parališu dalji burni razvitak ustanka. Iako okupator nije postigao ni u jednom slučaju potpuni cilj, činjenica je da je NOP u pomenutim oblastima zapadao u ozbiljne krize i da je gotovo redovno dolazilo do dužeg perioda stagnacije, pa i prekida u razvitku. U četvrtoj ofanzivi, međutim, takvi rezultati su izostali. Poznato je da su protiv snaga NOV na teritoriji Bihacke republike bile angažovane veoma brojne okupacione trupe, da su njihovju glavninu činile kvalitetne njemačke SS i legionarske divizije. Jedinice hrvatskog i bosanskog korpusa NOV su, prema operativnoj zamisli VŠ, bile više nedjelja angažovane i teškim i neravnopravnim odbrambenim borbama, pokazujući izvanrednu upornost i kvalitete u vođenju odbrambene operacije, u takvim razmjerama i na način koji ističe nove kvalitete jedne osobene ratne vještine. Konačno su okupacione trupe izvršile prodore na više pravaca preko oslobođene teritorije Jugoslavije, a mjestimično su i pretresale pojedina područja s namjerom da, primjenjujući masovne represalije nad stanovništvom, onemogući dalji razvoj NOP-a. Pa ipak, okupator nije postigao cilj. Ne samo da nije razbio formacije NOV, niti ih primorao da napuste teritoriju već, kao što je poznato, njegovi udarci po slobodnoj teritoriji i organizovanim snagama NOP-a nisu doveli ni do ranije uobičajene dezorganizacije političkog mehanizma NOP-a. Štaviše, za ovu ofanzivu bila je karakteristična kontinuirana aktivnost cijelog toga mehanizma — NOO-a, organizacija NOF-a, vojnoteritorijalnih organa i organizacija KPJ. Ofanziva nije prošla bez izuzetnih napora, teških žrtava i gubitaka, pojava dezorganizacije itd., ali su sve to bile normalne prateće pojave u izuzetno teškim okolnostima. NOP je zaista trijumfovao svojom izvanrednom vitalnošću. Na neprijateljsku ofanzivu nadovezala su se ofanzivna djeystva snaga NOV i aktivnost narodne vlasti i drugih organizacija NOP-a. U takvim uslovima u rezultatu četvrte ofanzive nije došlo do jačanja četništva i stvaranja njegovih novih pozicija niti do obnavljanja sistema okupacione, odnosno kvislinške vlasti NDH. Nasuprot tome, prvi bosanski korpus NOV prenio je odmah poslije ofanzive svoja djeystva i u centralnu Bosnu, nastojeći da tamo proširi uspjehe koji su postignuti krajem 1942. i početkom 1943. godine prodorom 1. proleterske divizije.

Drugo: ne samo da dvije velike neprijateljske ofanzive, izvedene u prvoj polovini 1943. godine na tlu BiH, nisu dovele do opšte stagnacije NOP-a već su se baš u tom periodu jasnije manifestovali rezultati onih procesa koji su postali karakteristični za politička kretanja u BiH u drugoj polovini 1942. godine. Oni su se, prije svega, izražavali u slabljenju i dezorganizaciji četničkog pokreta u Hercegovini, u jačanju uticaja NOP-a i porastu otpora naroda, u stvaranju prvih partizanskih bataljona i oživljavanju aktivnosti do tada

ilegalnih organizacija NOP-a u ovoj oblasti. Samo se jačanjem političkog uticaja NOP-a može objasniti činjenica da je neposredno poslije proboja sa Sutjeske i Zelengore iznurena i brojno veoma oslabljena 10. hercegovačka brigada mogla da prodre u Hercegovinu, da se tamo održi i ojača svoje pozicije, uprkos njemačkim naporima da sopstvenim snagama osigura najvažnije rejone (stacioniranje 7. SS divizije u Mostaru), uprkos prisustvu brojnih snaga NDH (5 pukova) i nastojanjima D. Mihailovića da reorganizuje svoje snage u ovoj za njegov pokret u tom trenutku veoma značajnoj oblasti s obzirom na moguću savezničku invaziju. Brigada je, oslanjajući se na porast borbenog raspoloženja naroda, ubrzo razvila borbenu aktivnost, uspješno razbijala četničke formacije i stvorila šire oslobođeno područje u istočnoj Hercegovini. U isto vrijeme ubrzan je proces obnavljanja i povezivanja organizacija i rukovodstava KPJ i NOO. Tako je uoči kapitulacije Italije stvorena neophodna osnova za brži polet NOP-a u Hercegovini, što će osigurati konačan prelom u njegovu korist i u ovoj oblasti. U istočnoj Bosni situacija se još povoljnije razvijala. Poslije razbijanja četničkih snaga u novembru 1942, NOP je u stalnom porastu. Tu do marta 1943. uspješno dještavaju 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada, a poslije njihovog odlaska u sastav operativne grupe divizija VŠ na teritoriji oblasti nastavljaju akcije Birčanski, Majevički i Sremski partizanski odred, a zatim, u aprilu 1943, tu su formirane 1. i 2. vojvođanska brigada. Ove snage vode uspješne borbe u Birču, Majevici i Semberiji, u kojima NOP stvara trajna i snažna uporišta. Ova borbena aktivnost u istočnoj Bosni imala je veliki značaj za uspjeh ofanzive operativne grupe divizija poslije proboja sa Sutjeske. Situacija je u ovom periodu na našem ratištu bila takva da njemačka komanda nije više mogla da zaštiti ni veoma značajne pozicije. U istočnoj Bosni, kojoj su zbog komunikacija i rudarskih bazena i pogotovo zbog obezbjeđenja zapadnih granica Srbije poklanjali veliku pažnju, Nijemci sredinom 1943. godine nisu imali svojih snaga, i njena odbrana bila je prepuštena NDH. Brzi prodor grupe divizija i oslobađanje velikog dijela istočne Bosne razbijanjem ustaških garnizona u Han Pijesku, Vlasenici, Srebrenici, Bratuncu, Zvorniku, Kladnju, Olovu, Kaknju i drugim mjestima, imali su veliki značaj za razvoj NOP-a u ovoj oblasti. Tu su u julu 1943. odlukom VŠ obrazovane 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija, koje su poslije napuštanja istočne Bosne od strane operativne grupe divizija nastavile uspješne borbe. Time su bili stvoreni povoljni uslovi za onaj izvanredni polet NOP-a u ovoj oblasti do kraja 1943. koji će označiti konačan prelom u njegovu korist.

Prema tome, polugodišnje, do tada po razmjerama, trajanju i intenzitetu, najveće operacije na jugoslovenskom ratištu, koje su zahvatile gotovo cijelu teritoriju BiH, značile su ujedno i krupne uspjehe u razvitku NOP-a u ovoj pokrajini. To je bilo potrebno ovdje bar u najkrupnijim potezima istaći, prije svega, zbog toga da bi se sagledao kontinuitet u jačanju NOP-a u ovoj etapi i da bi se sagledala geneza onih izvanrednih pobjeda i rezultata koji su ostvareni u drugoj polovini 1943. godine, a koji su bili osnova za istorijska zasjedanja ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. To je potrebno istaći tim prije što je kapitulacija Italije bio događaj od izvanrednog značaja u razvitku drugog svjetskog rata uopšte, i NOP-a Jugoslavije posebno. Međutim, rezultati koje je taj pokret postigao u vrijeme kapitulacije Italije omogućeni su, prije svega, stepenom njegovog vlastitog razvitka i njegovim realnim mogućnostima da tu opštu savezničku pobjedu maksimalno eksploatiše.

Uoči i neposredno poslije kapitulacije Italije, teritorija BiH u okviru jugoslovenskog ratišta ima u mnogo čemu specifično mjesto. Ona se u planovima VŠ javlja u ulozi strategijske osnovice za dještva u nekoliko najosjetljivijih pravaca. Kao najaktuelniji i nesumnjivo najznačajniji je onaj vezan za kapitulaciju Italije i borbu za pozicije koje je ona držala na Jadranu i njegovom neposrednom zaleđu. Drugi, takođe veoma značajan i u neposrednoj perspektivi odlučujući pravac za konačnu pobjedu NOP-a je Srbija, koja sve više dolazi u centar pažnje VS. Najzad, od značaja za razvitak i proširenje uspjeha NOP-a je dolina Save, kako po važnim strategijskim komunikacijama, tako i zbog neposrednijeg povezivanja i sadještva krupnih formacija NOV u oblastima sjeverno i južno od Save. Naravno, takvo strategijsko mjesto teritorije BiH moglo je imati i realan značaj samo pod uslovom da se na njoj raspolaže dovoljno jakim snagama koje bi mogle sa uspjehom da dještvuju u naznačenim pravcima. Vrhovni štab je takvim snagama i raspolagao. Tada je u BiH bila najjača koncentracija jedinica NOV. Te snage će u ovom periodu narasti na tri korpusa i ukupno 10 divizija i na veliki broj partizanskih odreda i samostalnih jedinica. To znači da je do oktobra 1943. na teritoriji BiH bilo angažovano 10 od ukupno 26 divizija, koliko ih je u sastavu NOV do tog vremena bilo formirano. Dok je u septembru pažnja VŠ bila usmjerena ka Dalmaciji i jadranskoj obali, već u oktobru i novembru dolazi do pomjeranja težišta operacija prema istočnoj Bosni i Sandžaku sa ciljem stvaranja neposredne operativne osnovice za bitku za Srbiju. Pored snaga 3. bosanskog korpusa, u tom pravcu bila je angažovana i 5. krajiška divizija.

Zbog ovakvog značaja BiH, VŠ je u ovom periodu poklonio još veću pažnju proširivanju i povezivanju njenih oslobođenih područja. Naravno, ni njemačka komanda nije propustila da uoči značaj teritorije BiH za razvitak na jugoslovenskom ratištu. Od neposrednog značaja za nju bilo je razoružavanje talijanskih trupa i posjedanje tako značajne talijanske okupacione zone u Jugoslaviji. Otud i njen veliki interes za osnovne komunikacije koje tu zonu spajaju sa unutrašnjošću i naponi da ih osvoji i osigura. Ta je uloga u BiH bila namijenjena njemačkom 15. brdskom korpusu i dijelovima 5. SS brdskog korpusa. Angažujući jake snage u borbi za Slovenačko primorje, Istru, Hrvatsko primorje i Dalmaciju, njemačkoj komandi nije doteklo snaga da u periodu septembar—novembar 1943. posveti veću pažnju očuvanju drugih takođe značajnih pozicija, među njima i onih u istočnoj Bosni, što će NOV veoma uspješno iskoristiti.

Intenzivnija aktivnost snaga NOV na proširivanju oslobođene teritorije u BiH započela je već u avgustu, da bi se nastavila do kasno u jesen. Mnogi neprijateljski garnizoni u Bosni bili su razbijeni i oslobođeni: G. Vakuf, Bugojno, Jajce, Mrkonjić Grad, Kotor Varoš, Livno, Duvno, Kupres, Bos. Dubica, Sanski Most, Ljubija, Zenica, Modriče, Gradačac, Bos. Šamac, Bijeljina, Vlasenica, Caparde, Zvornik, Tuzla, Vareš, Olovo, Kladanj, Rogatica, Sokolac, Goražde i druga mjesta. Većina navedenih mjesta ostala je u ovom periodu oslobođena. Mnogi garnizoni u tim mjestima, sastavljeni od formacija NDH, bili su uništeni. Za stanje u domobranstvu postala je još izrazitije karakteristična demoralizacija i predavanje. Više hiljada domobrana je razoružano i povećavao se broj onih koji su ostajali u jedinicama NOV. U toku tih borbi ponovo je došla do izražaja slabost NDH i njena nesposobnost da se suprotstavi snagama NOP-a.

U septembru su počele intenzivnije oružane borbe i u Hercegovini. Tada je 10. hercegovačka brigada razbila četnike i ustašku miliciju i oslobodila oblast istočne Hercegovine, da bi zatim prenijela težište svojih akcija u južnu Hercegovinu.

O razmjerama poleta NOP-a u BiH u ovom periodu pruža najjače svjedočanstvo veliki priliv novih boraca u redove NOV. To je vrijeme intenzivnog porasta brojnog stanja već postojećih i stvaranja mnogih novih jedinica. U Bosanskoj krajini, u kojoj je u vrijeme uspona NOP-a u drugoj polovini 1942. godine bilo formirano 8 brigada, snage NOV su u 1943. godini porasle za novih 5 brigada. U istočnoj Bosni, u kojoj je u 1942. dještovala samo 6. proleterska brigada, u 1943. godini formirano je 5 brigada, dok su u Hercegovini, pored 10. hercegovačke, formirane još 2 brigade. U ovom periodu formirana je i prva brigada u oblasti srednje Bosne. Ovo je omogućilo i stvaranje krupnijih formacija — divizija i korpusa. Dok su krajem 1942. formirane 4. i 5. krajiška divizija i 1. bosanski korpus, u 1943. godine obrazovane su 10. i 11. krajiška, 17. i 27. istočnobosanska i 29. hercegovačka divizija. U istočnoj Bosni formiran je Drugi bosanski korpus, a 29. hercegovačka divizija ušla je u sastav korpusa NOV, čije je operativno područje zahvatalo Crnu Goru, Sandžak i Hercegovinu. Polet oružane borbe u BiH, a osobito u onim njenim krajevima u kojima je ustanak u 1942. godini doživio oseku, ilustruje stvaranje mnogih partizanskih odreda. U istočnoj Bosni, pored već postojećih, javljaju se Trebavski, Posavski, Ozrenski, Tuzlanski i Romanijski partizanski odred, u Hercegovini Sjeverohercegovački i Južnohercegovački partizanski odred i dva partizanska odreda u srednjoj Bosni. Pojava ovih odreda ilustruje narastanje borbenog raspoloženja naroda i njegovo uključivanje u oružanu borbu i u onim krajevima u kojima je u prethodnoj etapi nije bilo.

Na taj način, korjenito je bila izmijenjena slika dijela jugoslovenskog ratišta na teritoriji BiH u odnosu na 1942. godinu. Krajem 1942. godine, izuzimajući Bosansku krajinu i mali dio istočne Bosne, NOP u BiH nije imao znatnijih oružanih formacija. Potkraj 1943. godine njegove snage su gotovo ravnomjerno raspoređene po cijeloj teritoriji BiH. U Bosanskoj krajini i srednjoj Bosni, pored tri divizije (5. krajiška divizija je već bila u Sandžaku) 5. korpusa, nalazio se 1. proleterski korpus sa dvije divizije, u istočnoj Bosni pored dvije istočno-bosanske divizije u sastavu 2. korpusa, bila je 16. vojvođanska divizija, a u Hercegovini 29. divizija. Pored toga, gotovo cijelu teritoriju BiH pokrivali su partizanski odredi.

Ovaj kratak prikaz borbi i rasta oružanih snaga NOP-a na teritoriji BiH ne samo da je najsnažnija manifestacija dubokih pomjeranja u odnosima društveno-političkih snaga i u orijentaciji osnovnih narodnih masa, već i najvidniji pokazatelj konačnog preloma u korist NOP-a. U procesu veoma dinamičnog razvitka, prolazeći kroz burne etape u kojima su se smjenjivale plime i oseke i savlađujući mnoge otpore, koji su se javljali na tlu veoma složenih klasnih, nacionalnih i drugih protivvrječnosti i razvijali se u povoljnoj klimi stvorenoj okupacijom, NOP je u BiH ostvario osnovne pretpostavke svoje konačne pobjede.

Bitno se izmijenila fizionomija i uloga četničkog pokreta. To nije više bio pokret koji se kao u prethodnoj etapi u očima zaostalih seljačkih masa srpskog naroda mogao afirmisati kao nosilac jedne druge oslobodilačke koncepcije suprotne NOP-u. Obrnuto — taj se pokret u posljednjoj etapi, angažujući svoje oružane snage u okvirima ratnih napora okupatora i kvislinga,

do kraja identifikovao sa tim svojim saveznicima i zbog toga je morao biti odbačen od osnovnih narodnih masa. Širina njegovog uticaja sve se više svodila na one društvene snage koje su se okupljale oko platforme borbe za očuvanje osnova starog društvenog sistema. Drugim riječima, taj pokret je u procesu dotadašnjeg razvitka bio u osnovi istjeran na čistinu. Njegova »oslobodilačka« maska je nestala i on se svodio na ono što je u suštini bio — na kontrarevoluciju, na pokret starih vladajućih snaga koje su nastojale da stanu na put dubokim društvenim preobražajima koje je donosio NOP. Na toj svojoj pravoj i ničim maskiranoj suštini taj pokret u BiH nije mogao održati onaj uticaj koji je ostvario u dijelu naroda u prethodnoj etapi. Tim prije što se već sasvim afirmisao kao krajnje nacionalistički velikosrpski pokret sa koncepcijama istrebljenja nesrpskih masa BiH. Zbog svega toga četnički pokret je, i tamo gdje je još uvijek imao šire oslonce, održavao svoj uticaj, prije svega, zahvaljujući kolebljivoj prirodi dijela neprosvjetećenih i zavedenih srpskih seljačkih masa. Otud i mala borbena vrijednost njegovih oružanih formacija sastavljenih od seljaka koji su se velikim dijelom vezali za četništvo da bi spasili život i imetak. Zato je prirodno što je perspektiva toga pokreta u sukobu sa borbenim revolucionarnim NOP-om, koji je budio nacionalnu i revolucionarnu svijest i energiju naroda bila zapečaćena. U stvari, i najveći uspjeh četničkog pokreta bio je u tome što je produbio kolebljivost dijela naroda i razvio u pojedinim krajevima visoki stepen demoralizacije, što će se kasnije još dugo osjećati.

Bitno je, dakle, utvrditi da krajem 1943. godine četnički pokret, koji se u prethodnoj etapi javio kao veoma ozbiljna opasnost po NOP u BiH, bez obzira što se njegov uticaj još mjestimično znatno zadržao, nije mogao više biti ozbiljan partner NOP-u.

U isto vrijeme procesi koji su se u prethodnoj etapi začinjali, a tu i tamo manifestovali i u otvorenijim oblicima u hrvatskim i posebno muslimanskim masama BiH, sada su na kraju 1943. postali daleko intenzivniji, ispoljavajući se u takvim razmjerama i oblicima koji su nesumnjivo ukazivali na prekretnicu u društveno-političkim kretanjima i odnosima u korist NOP-a. U tom pravcu snažno su djelovale pobjede antihitlerovske koalicije i još neposrednije, svakodnevnije i sve krupnije pobjede NOP-a. Iluzije u NDH sasvim su izbljedjele. Zapravo se već dugo vremena na najvećem dijelu teritorije BiH i nije osjećalo postojanje te kvislinške državne teritorije. Njena vlast i administracija svela se na naselja sa okupatorsko-kvislinškim garnizonima. Pa ni tu se više nije ispoljavala u ranijem obliku, jer je sve više bila ograničavana mjerama i naredbama njemačkih okupacionih komandi. Ni uloga oružanih snaga NDH nije bila onakva kao u prethodnim etapama. Osobito od početka 1943. godine u BiH sva značajnija dještva protiv snaga NOV vode njemačke trupe. Tamo gdje one ne stižu, kao po pravilu, jedinice NOV razbijaju kvislinške garnizone, oslobađaju naselja i proširuju oslobođenu teritoriju. Više nema ni pokušaja da se obnovi kvislinški aparat vlasti i uprave. I njemačke komande pod pritiskom NOV svode svoj interes u BiH na nekoliko najvažnijih komunikacija, centara i industrijskih rejona, prepuštajući teritoriju kontroli NOP-a.

Ovakvi sasvim izmijenjeni odnosi bitno utiču na sva društveno-politička kretanja u BiH. Ona prisiljavaju reakcionarne muslimanske i hrvatske snage da traže nova, sigurnija rješenja. To se izražava u njihovom sve neposrednijem vezivanju za njemačkog okupatora i na neke nove kombinacije mimo

NDH. To je došlo do izražaja i u stvaranju onih legionarskih jedinica u BiH i naporima da se za njihov sastav mobilise što više Muslimana.

U tim novim uslovima je i koncepcija samoodbrane zasnovana na organizaciji mjesne ustaške milicije izgubila prvobitnu ulogu i karakter. Znatnom dijelu Muslimana bio je to i ranije način da izbjegnu mobilizaciju u domobrane. Sada je u toj miliciji, bez čvrste povezanosti sa administracijom i garnizonima NDH, suočene sa realnom mogućnošću susreta sa snagama NOV, sve više dolazila do izražaja težnja da se afirmiše svojim neutralnim stavom, da uspostave dobre odnose, pa i saradnju sa NOV. Naravno, pri tome je svaki susret sa jedinicama NOV, njihov odnos prema narodu i njihovo tumačenje politike NOP-a, jačao one snage u tim sredinama koje su činile jezgro NOP-a.

Na taj način, posmatrano sa najšire tačke gledišta, društveno-politički procesi došli su do tog stepena kada stare snage, izražene prije svega u NDH, nisu uspjele da konsoliduju svoj uticaj ostvaren na osnovama iluzija i priželjkivanja nečeg boljeg poslije promjena u aprilu 1941. godine i kada se NOP, razarajući jednu za drugom poziciju tih snaga, sve vidnije afirmisao u očima većine, prvenstveno muslimanskih masa kao istinskih oslobodilački i demokratski pokret, kao nosilac ideja bratstva naroda i interesa osnovnih radnih slojeva na klasnoj, a ne kakvoj drugoj osnovi.

Za aktivno uključivanje tih masa u NOP još se trebalo uporno boriti. Ali je taj proces u ovom periodu bio široko otvoren. On se manifestovao u simpatijama prema NOP-u, u sve brojnijem uključivanju tih masa u oblike političke i druge aktivnosti na oslobođenim teritorijama, u prihvatanju narodne vlasti i mjera koje je ona provodila. To se, najzad, ogledalo i u sve brojnijem stupanju, osobito Muslimana u formacije NOV. U nekim krajevima taj se broj nije ograničavao na komuniste i simpatizere KPJ pretežno iz gradova, kao što je to bila dominantna pojava u prethodnoj etapi. O tom svjedoči formiranje muslimanske brigade u Tuzlanskoj oblasti, masovniji priliv Muslimana u partizanske odrede u oblasti Sarajeva i Prozora, Bihaća itd.

Ovi procesi su nedvosmisleno isticali da je u svijesti ogromne većine muslimanskih i hrvatskih masa u periodu o kojem govorimo preovladavalo saznanje da je NOP za njih jedina moguća alternativa, da je to pokret koji otvara perspektivu oslobođenja i rješavanja njihovih socijalnih i nacionalnih problema. Ideja bratstva naroda na osnovama vlasti radnih slojeva neumitno je krčila put u svijest narodnih masa BiH, koje su donedavna bile, velikim dijelom, plijen uticaja raznih nacionalističkih i šovinističkih struja i koncepcija udruženih vladajućih klasa i vjerskih vrhova.

Procesi čije smo tokove i rezultate pokušali ovdje u najkraćim crtama da odslukamo imali su svoj izraz i u adekvatnom razvitku društvenih i političkih osnova NOP-a. Kao i u drugim zemljama Jugoslavije, u BiH se jedinstvo naroda u oslobodilačkoj borbi stvaralo odozdo, na platformi KPJ, i ona je bila i ostala isključiva rukovodeća snaga NOP-a. U organizacionom i akcionom smislu to se jedinstvo, pored jedinica NOV, oformljivalo i izražavalo u političkim funkcijama i aktivnostima NOP-a i antifašističkih organizacija žena i omladine. Zajedno sa vojno-teritorijalnim organima, to je bio onaj mehanizam NOP-a, koji je oko sebe okupljao i razvijao aktivnost najvećeg ili bar velikog dijela naroda. Dok se taj mehanizam u Bosanskoj krajini još više proširio i učvrstio, dotle je proces njegovog stvaranja i stabilizacije bio u toku u istočnoj Bosni i najvećem dijelu Hercegovine i srednje Bosne.

U isto vrijeme NOO-i su se afirmisali kao organi nove narodne vlasti u daleko širim razmjerama. O tome svjedoči i stepen razvijenosti tih organa. Najrazvijenija mreža NOO bila je u Bosanskoj krajini. Na njenoj oslobođenoj teritoriji radili su mjesni i opštinski NOO, 15 sreskih i 4 okružna NOO. U septembru 1943. izabran je i Oblasni NOO za Bosansku krajinu. To je bio već oprobani i iskusan aparat vlasti, sa široko razvijenom privrednom, kulturnom, prosvjetnom i drugom aktivnošću, čvrsto povezan s narodom i sposoban da u složenim ratnim uslovima uspješno rješava najpreče zadatke vezane za vođenje rata i organizaciju života na oslobođenoj teritoriji. U istočnoj Bosni narodna vlast se razvila i stabilizovala u njenom sjevernom i centralnom dijelu, u kojima se u znatnoj mjeri održao njen kontinuitet još od 1941. godine. Tu je u ovom periodu radilo, pored mjesnih i opštinskih, više sreskih i 4 okružna NOO. U posljednje vrijeme ubrzan je proces formiranja NOO i u južnom dijelu oblasti, u kojoj je radilo, među ostalim, 7 sreskih NOO. U oktobru 1943. obrazovan je Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu. U jesen 1943. godine je pospješeni proces stvaranja NOO u srednjoj Bosni. Pored dosta razvijene mreže mjesnih NOO, djelovalo je više opštinskih i jedan sreski NOO. U novembru 1943. obrazovan je Oblasni NOO za srednju Bosnu. U Hercegovini se uporedo sa proširenjem ofanzivnih dještava jedinica NOV takođe brže širila mreža NOO. Pored mnogih mjesnih i više opštinskih NOO, radio je jedan sreski i 4 inicijativna sreska NOO. Krajem godine obnovljen je rad Oblasnog NOO za Hercegovinu.

Stepen jedinstva naroda na oslobodilačkoj i revolucionarnoj platformi KPJ i ostvareni temelji novog društveno-političkog sistema upućivali su na zaključak da je BiH, u okviru jugoslovenske zajednice naroda, izgradila čvrste osnove svog korjenitog društvenog preobražaja. Takve istorijske tekovine jasno su bile izražene i formulisane na osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a.

Summary

The author points out that PLM (Poels' Liberating Movement) in Bosnia and Herzegovina until the foundation of ZAVNOBiH has an exceptionally dynamic development; class and other social controversies manifest themselves more intensely and more completely than afterwards. PLM is characterized by the following trends:

In 1941 the Serbian population takes arms against the NDH with strong anti-Moslem tendencies. Croat and Moslem masses are more inclined towards the NDH than towards PLM. In Bosnia and Herzegovina the national and confessional relationships have for a long time been predominant blurring the real essence of social relationships. That is the reason why CPY has to fight on two discordant battlefields: to win the sympathies of the Serbian rebelling masses, on the one hand, and on the other, to win the confidence of the Croat and Moslem masses in the PLM.

Stabilization of PLM in Bosnia and Herzegovina has been rendered possible by three factors: 1. by the stabilization of PLM in Bosanska Krajina, and in the Western region of Yugoslavia as a whole; 2. by the decisions and measures undertaken by the central organs of PLM: the Republic of Bihać assumes the universal Yugoslav significance; and 3. under the influence of the victories of both PLM and Allies in 1942 masses of people incline to PLM so that its position grows stronger not only among the Serbian population but also among Moslems and Croats. This is particularly due to revolutionary-democratic measures taken by PLM which after the First Session of AVNOJ evidently differentiate PLM from the ruling circles of the Kingdom of Yugoslavia, offering guarantees for solution of social and national problems and for affirmation of the idea of brotherhood-unity.

By the end of 1942 — maintains the author — PLM assumes its proper physiognomy, its military and social-political orientation and structure. The process of differentiation on confessional and national grounds is stopped. 1943 gets new incentives and strength when Bosnia and Herzegovina is the chief Yugoslav battlefield. It is characteristic that the offensive activities of the invaders are no longer able — notwithstanding serious PLM losses and sacrifices — to reach their aim, i. e. to break the continued development of PLM which triumphs more than before with its extraordinary vitality. The processes initiated in 1942 manifest themselves especially in the disintegration of the chetnik movement in Herzegovina.

On the eve of the capitulation of Italy the territory of Bosnia and Herzegovina within the Yugoslav battlefield has specific position; in the plans of the Supreme Headquarters it occupies the place of the strategic basis for activities in several most sensitive directions: towards the Littoral, towards Serbia and towards the Sava River Valley.

Of the successes of PLM at this period speaks the fact of great increase of fresh man power so that by the end of 1943 its forces are almost evenly distributed on the whole territory of Bosnia and Herzegovina. The function of the chetnik movement is essentially changed: it is no longer one of the liberation oppositions as it was once understood to have been by a part of Serbian population; it is now an open collaborationist movement, losing evermore the grounds among people.

The radical change of the proportion of forces in favour of PLM at the end of 1943 urges the reactionary Moslem and Croat forces to seek for new safer solutions either by direct linking with the German invader or by new combinations beyond NDH. On the other hand the greatest part of Croat and Moslem population begins openly to sympathize with PLM and gradually includes itself in its ranks.